

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 1918–1921 рр.: передумови, характер, спрямування

У статті зроблена спроба класифікувати напрями селянського повстанського руху на Миколаївщині в добу Української національно-демократичної революції. Встановлено, що основною причиною наростання селянського руху була невирішеність аграрного питання як національними (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР), так і проросійськими (більшовики, денікінці) владами.

На Миколаївщині у 1917–1921 рр. можна виділити чотири головних напрями селянського повстанського руху: антигетьманський, антибільшовицький, антиденікінський та антикомуністичний. В цілому повстанський-партизанський рух селян був єдиним. Тільки на різних етапах розвитку політичної ситуації селянство бачило своїм ворогом австро-німців з гетьманцями, більшовиків та білогвардійців.

Ключові слова: селянство, повстанський рух, Миколаївщина, більшовики, денікінці, революція.

Yurii Kotlyar

Village Rebellion in Mykolaiv Region in 1918–1921: Preconditions, Character, Direction

The article attempts to classify directions of the peasant rebel movement in Mykolaiv region during the Ukrainian National-Democratic Revolution. It was established that the core reason for raising the peasant movement was the agrarian question unresolved by the national (the Central Rada, the Hetmanate, the Central Council, Hetmanate, Directorate of the UPR Directorate) and pro-Russian (the Bolsheviks and the Denikins) authorities.

In 1917–1921, four key directions of the peasant rebel movement could be distinguished in Mykolaiv region. They included the anti-Hetman, anti-Bolshevik, anti-Denikin, and anti-Communist streams. In general, the insurgent-partisan movement of peasants was entire. The peasantry recognized the Austro-Germans and the Hetmans, the Bolsheviks and the White Guards as its enemies at different stages of the political situation development.

Key words: peasantry, rebel movement, Mykolaiv region, Bolsheviks, Denikins, revolution.

Юрий Котляр

Крестьянские восстания на Николаевщине в 1918–1921 гг.: предпосылки, характер, направленность

В статье сделана попытка классифицировать направления крестьянского повстанческого движения на Николаевщине в период Украинской национально-демократической революции. Установлено, что основной причиной поднятия крестьянского движения была нерешенность аграрного вопроса как национальними (Центральная Рада, Гетьманат, Директорія УНР), так и проросійськими (більшовики, денікінці) властями.

На Николаевщине в 1917–1921 гг. следует выделить четыре главных направления крестьянского повстанческого движения: антигетьманский, антибольшевистский, антиденикинский и антикоммунистический. В целом повстанческое-партизанское движение крестьян был единым. Только на разных этапах развития политической ситуации крестьянство видело своим врагом австро-немцев с гетьманцами, большевиков и белогвардейцев.

Ключевые слова: крестьянство, повстанческое движение, Николаевщина, большевики, денікінці, революція.

В процесі формування концепції Української революції (1917–1921 рр.) як самостійного історичного явища, стало зрозуміло, що селянський повстанський рух був однією з най-

важливіших її особливостей, наскрізним мотивом, який пронизував її від початку до кінця¹. За твердженням А. Граціозі: «...тут [в Україні] розгорнувся перший селянський

¹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під заг. ред. В. Лободаєва. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 7–8.

національно – та соціально-визвольний рух у столітті»². На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення – повноцінного створення національної держави.

Дослідження історії селянського повстанського руху є одним із важливих завдань української історіографії. В. Верстюк³, В. Волковинський⁴, В. Савченко⁵ розглядають анархістський рух і махновщину. П. Захарченко⁶ досліджує селянські повстання доби Гетьманату. Унікальне явище в історії селянського повстанства – діяльність формувань державного типу на Миколаївщині вивчають М. Ковальчук⁷, Ю. Котляр⁸, Г. Корольов⁹, Ю. Митрофаненко¹⁰. Однак, проблема класифікації повстань досліджена недостатньо¹¹, особливо на регіональному рівні.

Тому *мета статті* – висвітлити напрями селянського повстанського руху на Миколаївщині в добу Української національно-демократичної революції.

Становище селян України у 1917–1921 рр. було складним. Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької на першому етапі, не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їх невдоволення, яке згодом переросло в повстанський рух.

1918–1921 рр. характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян на Миколаївщині.

Він проявив себе у таких напрямках:

- весна – зима 1918 р. – антигетьманський;
- весна – літо 1919 р. – антибільшовицький;
- осінь 1919 – зима 1920 рр. – антиденікінський;
- 1920–1921 рр. – антикомуністичний.

Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами «селянської вольниці». Такі загони найчастіше носили місцевий характер, і спрямовувалися проти будь-якої з існуючих влад. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу: «німецько-австрійську», «більшовицьку» чи «білогвардійську», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомий недолік¹².

Складною і водночас негативною сторінкою повстанства були бандитські формування, які займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети. Діяли вони по всій території Миколаївщини. Були повстанські загони, які поступово скочувалися до грабежів, а також такі, які з самого початку формувалися як кримінальні.

Антигетьманський повстанський рух. Відразу після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського великі землевласники почали відновлювати свої володіння. Поряд з цим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства «Проект загальних основ земельної реформи» (липень 1918 р.), що передбачав розширити чисельність землевласників за рахунок державних, удільних та викупле-

² Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М.: РОССПЭН, 2001. – С.21.

³ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.

⁴ Волковинський В. М. Батько Махно / В. М. Волковинський. – К.: Перліт продакшн, ЛТД, 1992. – 256 с.

⁵ Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. – Харків: Фоліо, 2005. – 416 с.

⁶ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: ЗАТ «Ніглава», 1997. – 188 с.

⁷ Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) / М. Ковальчук. – К.: Стило, 2012. – 352 с.

⁸ Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – 92 с.; Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка / Ю. В. Котляр // Чорноморський літопис. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Випуск 5. – С. 50–53.

⁹ Корольов Г. О. Баштанська республіка: селянська модель влади / Г. О. Корольов // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2008. – Випуск 3. – С. 172–176.

¹⁰ Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення / Ю. С. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2014. – Випуск 12. – С. 113–123.

¹¹ Котляр Ю. В. Нове про напрями і типологію селянських повстань на Півдні України (1919–1920 рр.) / Ю. В. Котляр // Записки історичного факультету. – Випуск 4. – Одеса, 1997. – С.85–89; Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України // Історичний архів. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – Випуск 18. – С. 64–69.

¹² Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв–Одеса: ТОВ Від, 2003. – С. 73–74.

них земель. Ця консервативна аграрна програма не була прийнята більшістю населення.

Причинами повстань проти гетьманської влади послужили наступні події. Великі землевласники при допомозі німецько-австрійських окупаційних військ почали спішно відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати землю, а й відшкодувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Їх повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські воєнні власті охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Зрозуміло, що влітку-восени 1918 р. на Миколаївщині розгорнулася селянська антигетьманська та антиокупаційна боротьба. Повстанський рух, очолюваний Т. Гуляницьким, М. Урсуловим поширився по територіях сучасних Первомайського, Доманівського, Вознесенського, Очаківського районів, в зоні Тилігульського і Березанського лиманів¹³. Визначною подією цього часу було збройне повстання 15–16 листопада 1918 р. у Вознесенську. Під керівництвом підпільного ревкому повсталі розгромили міську управу, німецький гарнізон. Влада на кілька днів перейшла до рук ревкому¹⁴.

У березні 1918 р. німецько-австрійськими військами були захоплені Анатоліївка і Березанка. Німці-колоністи підтримали окупацію. Вони створювали загони самооборони, допомагали новій владі проводити реквізиції, не гребуючи вбивствами українських селян.

Восени 1918 р. розрізнені повстанські групи селян Березанщини консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, який взяв участь у боях проти гетьманців. Не залишили повстанці й німців-колоністів. У середині березня 1919 р. партизани в складі Тилігуло-Березанського загону (командир М. Пан-

ченко) робили рейди по багатих німецьких колоніях, де проводили реквізиції коней та зброї. Ці непродумані рейди, в яких повстанці керувалися жадобою помсти, а не здоровим глуздом, зіграли не останню роль у розгортанні певної кількості повстань представників етнічних меншин¹⁵.

Висунська бойова дружина перед окупацією села німецько-австрійськими військами вилася в комуністичний повстанський загін імені Т. Г. Шевченка, який вів військові дії в районі Апостолове-Катеринослав. Німецько-австрійське командування тримало в селі посилений гарнізон. Незважаючи на це, опір окупантам серед жителів Висунська з кожним днем наростав.

Аналогічні події відбувалися і в Полтавці-Баштанці. Керівники баштанського ревкому мусили піти в підпілля, але не припинили підготовки до відкритого повстання. Були налагоджені зв'язки з с. Привільне для спільного виступу¹⁶. 9 листопада 1918 р. полтавці-баштанці під керівництвом М. Прядка та В. Гайдука розгромили гетьманську варту¹⁷. В бою взяло участь сорок бійців. Повстання вдалось, тільки ватажок варти Попов з кількома прибічниками втік до Херсону¹⁸. Незабаром для придушення повстання прибув каральний загін із Херсону, на чолі все з тим же Поповим, але повстанці дали їм рішучу відсіч. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-австрійських військ, який виступив із Нової Полтавки на Миколаїв. Крім цього, німецький загін у кількості 36-ти осіб був роззброєний¹⁹. Лише викликана підмога з Явкиного та обстріл із гармат бронепоезда, що курсував між станціями Новополтавка – Горожино допомогли окупантам знову захопити Полтавку-Баштанку. Відбулася жорстока розправа над мешканцями села. Населення змушене було заплатити контрибуцію в сумі 200 тис. крб.²⁰

¹³ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – Миколаїв: Політвидав, 1959. – С. 163–170.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область / відп. ред. В. С. Васильєв. – К.: УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 34.

¹⁵ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931) / Ю. В. Котляр. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – С. 85.

¹⁶ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 74.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 158–159.

¹⁸ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 175.

¹⁹ ДАМО, ф. Р-940, оп. 2, спр. 4, арк. 3.

²⁰ ДАМО, ф. Р-940, оп. 2, спр. 210, арк. 3.

З антигетьманськими повстаннями пов'язана і діяльність отамана Н.Григор'єва. У травні 1918 р. Н.Григор'єв пішов на службу до гетьмана П.Скоропадського, очевидно, розчарувавшись у здатності представників Центральної Ради навести порядок в Україні. Майбутній отаман став гетьманським полковником і командував однією з частин 6-го Полтавського корпусу, який входив до складу Запорізької дивізії. Проте минуло небагато часу, і Н.Григор'єв не тільки сам розірвав відносини з гетьманським режимом, а й опинився серед найактивніших борців з гетьманщиною. Це сталося влітку 1918 р. і мотиви носили політичний характер. Судячи з усього, як національно свідомий українець, Н.Григор'єв не зміг прийняти політику гетьманського уряду, який виявився іграшкою в руках австро-німецьких окупантів²¹. Спільна антигетьманська позиція знову зблизила Н.Григор'єва з силами «лівого» напрямку, від яких він у свій час відійшов. Саме в цей час Н.Григор'єв зрозумів своє справжнє покликання – він почав організовувати масове повстання селян Херсонщини проти гетьманського режиму і співробітничати з Директорією УНР.

На початку грудня 1918 р. Н. Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив Головного отамана військ УНР С.Петлюру про визнання Директорії УНР і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром загоны отамана отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південно-Східної групи військ армії УНР. Вказана група була головною частиною Південного фронту, що почав формуватися як протидія військам Антанти та білогвардійців, які закріпились на Чорноморському узбережжі України.

12 грудня 1918 р. «Республіканські війська східної Херсонщини» увійшли до Миколаєва. Проте втримати владу в Миколаєві Григор'єву не вдалося. У другій половині грудня німецькі загоны на вимогу Антанти завдали несподіваного удару і витіснили повстанців з Миколає-

ва. Натомість, отаман Григор'єв направив ультиматум Німецькій раді солдатських депутатів, генералу Гільгаузену та генералу Заку, а також Об'єднаній раді миколаївських робітників, міському самоуправлінню, комісару С. Юрицину, сутність якого зводилася до наступних слів: «Якщо німці впродовж чотирьох днів, починаючи з 12.00 31 грудня 1918 р. за новим стилем, не покинуть Миколаїв і Долинську, то ніхто з них не побачить свою батьківщину»²². Німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана. «Григор'ївські загоны знову увійшли до Миколаєва, Знамянки і Долинської. Влада Директорії УНР у цих містах та містечках була відновлена»²³. Проте через неузгодженість дій між вищим республіканським командуванням та Григор'євим, УНР на початку січня 1919 р. знову втратила Миколаїв.

Отже, антигетьманська повстанська боротьба на Миколаївщині носила різний характер. Це і власне стихійний селянський рух, викликаний ревізиціями та тим економічним пресом, який впроваджувала місцева адміністрація, спираючись, здебільшого, на силу окупаційних військ. А також, очолюваний більшовиками диверсійно-терористичний рух, спрямований на дестабілізацію ситуації, який використовував прорахунки у внутрішній політиці гетьманського уряду та німецько-австрійської адміністрації. Як окреме явище слід виділити діяльність отамана Н.Григор'єва, який в період літа – зими 1918 р. представляв Директорію УНР.

Антибільшовицькі повстання. Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрна проблема, на думку селянства, не була вирішена – продзагоны забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалась державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація в Червону армію. Позитивним моментом стала передача частини землі

²¹ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.) / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – С. 9–13.

²² Фест В. Николаев: последний форпост немецких войск на Черном море / В. Фест. – Николаев: ПГО «Центр виробничої практики інвалідів АТО «ЛІТОПИС», 2016. – С. 91–92.

²³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – С. 25.

селянам, але користуватися нею було практично неможливо через політику «воєнного комунізму» (продрозверстка, насадження комун) Не покращило ситуації і розшарування селянства – класова політика, яка включала натравлення одних верств села на інші. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала «куркульським бандитизмом». Селянські виступи прийнято було називати «антирадянськими», хоча більшість повстань носили антибільшовицький характер. Про це свідчать і їх гасла: «Геть комуністів і надзвичайку!», «Вся влада селянству!», «Ради без комуністів і ЧК»²⁴.

Антибільшовицький повстанський рух на Миколаївщині був переважно стихійним. Високим рівнем організації виділялися лише армійські повстання. Крім них, слід виокремити повстання представників етнічних меншин та селянські загони, які діяли на невеликій території, часто в межах власної волості. Серед великих селянських повстань слід виділити лише діяльність Врадіївської Хліборобської республіки.

Найбільш відомі армійські повстання – це виступ отамана Н. Григор'єва та заколот у Вознесенську під керівництвом полковників Левашевського і Макарова та поручика Зеленського. Боротьбу з повстаннями армійського типу вів К. Ворошилов, який після 3-го Всеукраїнського з'їзду Рад очолив народний комісаріат внутрішніх справ УСРР. Для придушення повстань і боротьби з бандитизмом були створені спеціальні військові частини, посилено органи ВЧК.

Популярні серед селян гасла, великий антибільшовицький рух – 98 повстань на Україні в квітні місяці, – дали Н.Григор'єву змогу захопити значну територію: від Черкас і Кременчука до Херсона і Миколаєва. Тилові частини Червоної армії ледь чинили опір, а деякі з них переходили на бік повсталих. Так, 12–14 травня 1919 р. в Миколаєві сталося антибільшовицьке повстання моряків флотського півекіпажу, які виявили солідарність з ідеями

григор'ївщини²⁵. Наступ григор'ївських військ порушив більшовицьку систему «викачування» продовольства з України. На захопленій території «були розігнані продовольчі органи в повітах, розграбовані заготівельні пункти зерна»²⁶, відзначалося в доповіді Одеського губпродкому. В результаті заколоту були відрізані від заготівлі найбільш забезпечені хлібом повіти Херсонської та Таврійської губерній.

Проте успіхи Н.Григор'єва не об'єднали навколо нього антибільшовицькі сили. Н.Махно, вбачаючи в Н.Григор'єві небезпечного конкурента, відмовився приєднатися й навіть публічно осудив заколот. Отаман Зелений, що виступав раніше, також не надав йому допомоги. Відмежувалися від Н.Григор'єва майже всі українські партії правої орієнтації. Селянство перестало підтримувати григор'ївщину, зрозумівши, що отаман виступає не тільки проти більшовиків, а й проти системи рад взагалі.

Не підняли престиж григор'ївців і терористичні дії. Без селянської підтримки григор'ївське військо розбилося на ряд загонів, що поступово перетворилися в банди погромників, тероризуючи місцеве населення. Розстріли проводилися незалежно від партійної приналежності. Розстрілювали більшовиків, боротьбистів, робітників радянського апарату, комнезамівців. Зокрема, в Казанці було знищено 32 особи²⁷.

Отаман Н.Григор'єв зробив останню спробу приєднатися до махновців. В особистій розмові Н.Махно зрозумів, що Н. Григор'єв вбачає ворогів лише в більшовиках, творячи насильства над селянами. Звинувативши його у зв'язках з денікінцями, Н.Махно спровокував перестрілку, в результаті якої Н.Григор'єв був убитий 27 липня 1919 р. в селі Сентове Олександрійського повіту²⁸. Виступ Н.Григор'єва тривав менше місяця – з 7-го по кінець травня 1919 р., хоча рештки загонів діяли до липня, і були знищені біля сіл Грейгове, Явкіне, Полтавка-Баштанка та станції Березнегувата.

²⁴ Деникинское подполье в Николаеве (Введение) // Летопись революции. – 1926. – № 3–4. – С. 9.

²⁵ Деникинское подполье в Николаеве (Введение)... – С. 9.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 382, арк. 16, 112.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 240, арк. 2.

²⁸ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921) / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – С. 130.

Крім армійських повстань, певне значення для Миколаївщини мали повстання представників етнічних меншин. 8 серпня 1919 р. повстанський рух перекинувся на німецькі колонії Миколаївщини і охопив ряд селищ на лівому березі Південного Бугу, до них приєдналися і болгари-колоністи. При цьому українські селяни, німці-колоністи і болгари-колоністи часто діяли спільно проти більшовицьких військ. Так, повстання болгарського населення села Тернівка підтримали жителі села Червоне поблизу Миколаєва. Тернівці намагалися захопити Миколаїв. Партійна дружина з міста була перебита повстанцями, а для їх придушення використали артилерію. Незабаром почався новий наступ на Миколаїв. Болгари-колоністи та українські селяни підійшли майже до Інгульського мосту, але польові гармати знову примусили їх відступити. Без перепочинку миколаївці-більшовики відбивалися від повсталих селян протягом усього серпня 1919 р.²⁹

У серпні 1919 р. відбулися антибільшовицькі повстання в селах Мостове, Козлово-Нечаяне, Ландау, Велика Корениха. Повстанці намагалися перешкодити просуванню загону під командуванням Ф. Анулова, знищували партійних працівників. Так, у Козлово-Нечаяному українськими повстанцями було знищено загін уповноваженого уряду УСРР Й.Скляра в кількості 20 осіб, який відступав від німців-колоністів³⁰. В Явкиному повсталі селяни під керівництвом П. Гудимова і С. Коломотського розгромили партійний осередок³¹.

Повстання антибільшовицького напрямку весни – літа 1919 р. не переросли в згуртований селянський рух з певними цілями та завданнями, хоча частина з них досягла високого рівня організації і була ліквідована перед приходом денікінських військ. Типологія антибільшовицьких повстань свідчить про хибність політики більшовицької влади в аграрному, національному та військовому питаннях, що призвело до спалаху повстансько-партизанського руху.

Антиденікінські повстання. Наприкінці літа 1919 р. Миколаївщина була захоплена білогвардійськими військами, однак швидко проти них розпочався новий етап повстанської боротьби. Привертає увагу те, що багато загонів очолили отамани, які партизанили в тилу Червоної армії³².

Денікінський режим з точки зору селянства мав великі вади. Головний недолік – це невирішеність аграрного питання. Спроби білогвардійців реставрувати поміщицьке землеволодіння, «третій сніп» та реквізиції, наштотувалися на опір селянства. Вирішальною причиною, що послужила початком збройної боротьби, стала примусова мобілізація до Добровольчої армії. Не покращили ситуації, а навпаки, загострили, – погроми та приниження національних меншостей. Позитивними явищами можна вважати лише свободу віросповідання і торгівлі, але в даній ситуації вони не мали вирішального значення.

Повстанський рух селян Миколаївщини осені 1919 – зими 1920 рр. мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли і антибільшовицькі (проденікінські) загоны. Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи: власне селянські загоны, більшовицькі, боротьбистсько-борбистські, виступи представників етнічних меншин, формування державною типу (Висунська і Баштанська республіки). Серед проденікінських виступів вирізнялися загоны «куркульської самооборони» при білогвардійському керівництві. Певну кількість серед повстань займали бандитські формування. Така строкагість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення.

На Миколаївщині суто селянським був загін Г.Трояна, до якого приєдналася група трикратівських жителів. Повсталі нападали на денікінські роз'їзди та розвідки³³. В с. Парутиному перед відступом денікінців організували повстанський загін з 80-ти бійців, який без зброї зробив напад на очаківські казарми.

²⁹ Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). – С. 59.

³⁰ Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). – С. 88.

³¹ ДАМО, ф. Р-940, оп. 2, спр. 4, арк. 35.

³² Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Ф. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 120–121.

³³ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 338.

Повстанці озброїлися, деморалізували білогвардійців, чим сприяли захопленню Очакова більшовицькими військами³⁴. В Анатоліївці селяни на чолі з Г.Тимофєєвим розгромили білогвардійський гарнізон³⁵. Виступи селян Братського і Сергіївки спочатку були також селянськими, але пізніше потрапили під вплив більшовиків. Командував загоном братчан В.Афанасьєв.

Боротьбою проти денікінщини на території Миколаївщини керував підпільний комітет, який очолював С. Інгулов, а з середини листопада 1919 р. – А. Колтун. Більшовики проводили агітаційну роботу, розповсюджували листівки із закликами до боротьби³⁶. Під їх керівництвом були створені партизанські загони в селах Єланець та Анатоліївка. В Єланці його керівником був більшовик А.Новиков. До загону приєдналися солдати Єланецької та Щербанівської волостей, що були мобілізовані до денікінської армії. В селі Анатоліївка на початку вересня 1919 р. партосередок створив більшовицьке підпілля, яке очолив Т.Єфремов, під його керівництвом була створена партизанська група Ф.Воскова та К.Сичова. 21 січня 1920 р. партизани розгромили білогвардійський загін до 100 бійців, що прибув до Анатоліївки³⁷. Великий вплив мали більшовики і на партизан Антонівської волості, якими керував Н.Губа.

Повстанський рух селян більшовицького типу відрізнявся високою організованістю. У губернських, повітових та деяких волосних центрах були створені більшовицькі підпільні комітети, що координували дії партизанських вагонів. Повстанці мали тісні зв'язки з польовими штабами Червоної армії, проводили спільні бойові операції.

Крім більшовиків, великий вплив на партизанський рух селян мали партії боротьбистів та борбистів. Часто їх представники діяли спільно з більшовиками, проте в деяких ви-

павках створювали власні підпільні комітети та повстанські загони. На Миколаївщині боротьбисти та борбисти входили до урядів Висунської та Баштанської республік, а також мали власні партизанські загони. Один з таких загонів створено неподалік від Миколаєва – в Богоявленську. У ньому партизанили селяни і робітники³⁸, кількістю понад 200 бійців, з двома кулеметами³⁹.

Боротьбистсько-борбистський тип селянських повстань не мав чіткої організації. Есери очолювали невелику кількість повстанських загонів, що діяли самостійно. Не випадково широку популярність мали об'єднані ревкоми і повстанками, які контролювали діяльність партизанських загонів.

Певним сегментом антиденікінського повстанського руху були виступи представників етнічних меншин. На Миколаївщині складна ситуація була з болгарською колонією Тернівка. У серпні 1919 р. тернівці боролися проти більшовиків, а вже в грудні цього ж року розпочали повстання проти денікінців. Його жорстоко придушили каральні загони, але на цьому боротьба не закінчилася⁴⁰. Під час відступу білогвардійських військ з Миколаєва 1 січня 1920 р. озброєний загін тернівців напав на підрозділ денікінців⁴¹. Виступали проти білогвардійської політики реквізицій і німецькі колоністи, зокрема, жителі Ландау, Блюменфельд, Мюнхен. Єврейська колонія Ефінгар стала головною базою полтавців-баштанців після розгрому Баштанської республіки⁴².

Виступи представників етнічних меншин можна вважати антиденікінською силою, проте суто національні виступи відбувалися не часто. Найчастіше болгари, євреї, німці були учасниками селянських повстань різних типів.

Крім антиденікінських повстань, на Миколаївщині були й такі, що підтримували денікінську владу. Соціальною опорою таких ви-

³⁴ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 613, арк. 3.

³⁵ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 208, арк. 18.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 62, арк. 71–72.

³⁷ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 571, арк. 21–24.

³⁸ Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919–1920 рр.) / М. Гриценко. – Херсон: Істпарт, 1933. – С. 5.

³⁹ Биншток М. Николаевское подполье / М. Биншток // Летопись революции. – 1926. – № 3–4. – С. 13.

⁴⁰ Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 40–41.

⁴¹ Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 467.

⁴² ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 1198, арк. 44.

ступів були поміщики та заможні селяни. Загони «куркульської самооборони» діяли на Миколаївщині під керівництвом полковників Салікова⁴³ та Лобурева⁴⁴. Проденікінський повстанський рух мав ті ж причини, що і антибільшовицькі повстання весни – літа 1919 р., і був його логічним продовженням. Проте він не був таким масовим, так як більшість селян вбачали головного ворога в денікінському режимі.

Складною і водночас негативною сторінкою повстансько-партизанської боротьби був бандитський напрямок. Бандитські формування займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети.

Антикомуністичний повстанський рух. Антикомуністичний повстанський рух у 1920–1921 р. був потужним фактором суспільно-політичного життя. Представники української інтелігенції, національно свідомого селянства та робітники активно протидіяли всім спробам більшовиків стабілізувати своє становище в Україні. Вони створювали та брали участь в партизанських загонах і повстанських організаціях, що проявляли особливу активність в 1921 р.⁴⁵

В умовах червоного терору українське село перейшло від локальних повстань до партизанської та підпільної боротьби. Партизанські загони були найпростішою формою організації, імпульс до якої йшов «знизу», від самих селян, але активну роль в цьому процесі зіграла та ланка української інтелігенції, що була найближчою до селян. Саме її представники стали отаманами загонів. Більшовики на практиці не могли часто порозумітися саме з усім селянством, а не з якоюсь окремою його частиною, що спростовувало їх класові теорії ще за життя декого з «класиків». Втім, навіть на рівні теорії селянство ніколи не розгляда-

лося комуністичними ідеологами рівноцінним союзником пролетаріату (партії РКП (б)), а трактувалося скоріше як потенційний ворог. Отже, більшовикам, щоб зміцнити свою владу в українському селі, необхідно було впливати на весь селянський загал. Що вони й робили переважно в душі політики «воєнного комунізму», тобто карально-репресивними методами⁴⁶.

Серед заходів, які проводилися більшовицьким керівництвом, особливо негативно сприймалася політика «воєнного комунізму». Слід вважати, що «воєнний комунізм» був не тільки головною причиною ворожого ставлення селянства до радянської влади, але і головною причиною, яка не дозволяла ліквідувати повстанство, більше того, вона сприяла його консолідації⁴⁷.

Значний вплив на розмах повстанського руху мала також поведінка деяких частин Червоної армії, особливо тих, що були перекинуті з Центральної Росії. Особливо під час самозабезпечення червоноармійських частин, «... яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога»⁴⁸.

Частини Червоної армії в широких масштабах застосовували каральні акції. В квітні 1920 р. тільки за підозрою в розборі залізничного полотна на роз'їзді Казанка – Новий Буг радянським панцерником було обстріляне село Н.Дмитрівка, що знаходилося поблизу. Внаслідок артобстрілу було вбито і поранено 30 чоловік, згоріло 12 хат⁴⁹.

В свою чергу повстанці також діяли не в «білих рукавичках». В захоплених місцевостях вони перш за все розправлялися з радянськими працівниками, активістами, членами сільрад та КНС, червоноармійцями. Так, згідно з підрахунками А.Залевського, повстанцями було знищено маже всіх сільських комуністів Вознесенського повіту⁵⁰.

⁴³ ДАХО, ф. Р-1925, оп. 1, спр. 471, арк. 13.

⁴⁴ ДАХО, ф. Р-1925, оп. 1, спр. 262, арк. 6.

⁴⁵ Файзулін Я. Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії агентурно-оперативної розробки органів ВУЧК / Я. Файзулін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Випуск 8. – С.176.

⁴⁶ Мешков Д. Сини ображених батьків / Д. Мешков, Д. Архірейський // Константи. – 1999. – № 2. – С. 52.

⁴⁷ Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 156.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 448, арк. 5.

⁴⁹ Ганжа О. І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.7.

⁵⁰ Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) / А. Д. Залевський // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 93.

Антикомуністичний селянський рух на Миколаївщині представлений загонами Залізняка, Підкови, Головатого, Марченка, Гризла і Чумака (Кравченка) у Первомайському повіті. У Вознесенському повіті найбільш небезпечним для більшовиків був загін полковника Іванова на прізвисько «Чорна борода». Повстанці нападали на продзагони, військові і цивільні об'єкти, відбивали конфісковане в селах майно, знищували продподаткову документацію, ліквідували радянський і партійний апарат, здійснювали терор щодо більшовиків, чекістів, членів їх сімей. В інших повітах активними були повстанські загони «Чорного ворона», Задорожного, Гупала, Свища. Головною базою повстанців у Миколаївському повіті був Новий Буг⁵¹.

Одним із найбільш відомих отаманів Херсонщини і Миколаївщини був Ф.Іванов, селянин з Криворіжжя. У 1920 – першій половині 1921 рр. його окреме формування, як територіальний відділ махновських військ, діяло на стику Катеринославської, Миколаївської та Кременчуцької губерній, руйнуючи радянський тил. З повстанцями Іванова діяли групи отаманів Гладченка, Федоренка, Павловського⁵². Літо 1921 р. стало часом справжньої катастрофи для махновщини. Приблизно наприкінці липня – на початку серпня загинув і Федір Іванов, але загін очолив його брат Григорій.

Піком активності іванівців стала, як не дивно, друга половина 1921 р., час загального спаду повстанського опору в Україні. Власті на рівні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі неодноразово приймали постанови про негайну ліквідацію «банди» Іванова⁵³. Проте всі ці плани зазнавали фіаско. Спираючись на підтримку місцевого селянства, іванівці й не думали складати зброю. Повстанські диверсії чергувалися із чекістськими провокаціями, бої – з переслідуваннями, перемоги – з поразками. Чисельність особового складу загону в цей час коливалася від 45 до 120 бійців. Район бойових операцій визначався трикутником Олександрія – Вознесенськ –

Кривий Ріг. Повстанцям допомагало антибільшовицьке підпілля. Військовий прапор формування прикрашав напис «Сини ображених батьків»⁵⁴.

Брали участь в антикомуністичному повстанстві і представники етнічних меншин. На території Вознесенського повіту в районі німецьких колоній Шпаєрово та Роштадт діяло чисельне повстанське формування німців-колоністів. Ним керували офіцери: Роштадт, Генер, Бісмарк та Меєр.

Антикомуністичний селянський рух у 1920–1921 рр. мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський. Для Півдня України було характерним певне переважання анархо-махновського напрямку, над національним.

Таким чином, на Миколаївщині у 1917–1921 рр. розгорівся великий селянський повстанський рух. У ньому можна виділити чотири головних напрями: антигетьманський, антибільшовицький, антиденікінський та антикомуністичний. В цілому повстанський-партизанський рух селян був єдиним. Тільки на різних етапах розвитку політичної ситуації селянство бачило своїм ворогом австронімців з гетьманцями, більшовиків та білогвардійців. Селянська ідеологія негативно сприймала сильну владу, «німецько-австрійську», «червону» чи «білу», бо кожна з них, з точки зору селянства, мала вагомні недоліки.

Антигетьманський селянський повстанський рух був головним чином стихійним, хоча деякі повстання мали високий рівень організації. Вплив партій, крім більшовиків, був мінімальним. Серед типів антибільшовицького руху слід виділити армійські, селянські та повстання етнічних меншин. Антиденікінський рух починався стихійно або організовувався агентами. Пізніше вирішальну роль в ньому відігравали більшовики, боротьбисти та борбисти. Серед повстань антиденікінського напрямку можна виділити такі типи: селянський, більшовицький, боротьбистсько-борбистський, рух представників етнічних меншин, формування

⁵¹ ДАМО, ф. Р-156, оп. 1, спр. 703, арк. 8.

⁵² ДАХО, ф. Р-1650, оп. 1, спр. 15, арк. 127.

⁵³ ДАОО, ф. П-2, оп. 1, спр. 1198, арк. 21.

⁵⁴ Соловей Д. Голгота України. Ч.1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Д. Соловей. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 134.

державного типу. Період осені 1919 – зими 1920 рр. – це також продовження антибільшовицьких повстань, які прийняли форму пруденікінського повстанського руху. Серед них слід виділити діяльність так званої «куркульської самооборони». Антикомуністичний

повстанський рух 1920–1921 рр. носив загально-носелянський характер і був типовою реакцією на більшовицьку політику «воєнного комунізму». Він мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський.

References

1. Arshinov, P. (1995). *Istoriya maxnovskogo dvizheniya (1918–1921)*. Zaporozh'e: Dikoe pole. [In Russian].
2. Binshtok, M. (1926). Nikolaevskoe podpol'e. *Letopis' revolyucii*, 3–4, 10–20. [In Russian].
3. Denikin Underground in Nikolaev (Introduction) (1926) *Letopis' revolyutsii*, 3–4, 52–69. [In Russian].
4. Faizulin, Y. (2012). Vseukrainskyi Tsentralnyi Povstanskyi Komitet 1921 roku: z istorii ahenturno-operatyvnoi rozrobky orhaniv VUSchK. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 8, 176–199. [In Ukrainian].
5. Fest, V. (2016). *Nikolaev: poslednij forpost nemeckix vojsk na Chernom more*. Nikolaev: PGO «Centr virobничої практики invalidiv ATO «LITOPIS». [In Russian].
6. Graciozi, A. (2001). *Velikaya krest'yanskaya vojna v SSSR. Bol'sheviki i krest'yane. 1917–1933*. Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
7. Hanzha, O. I. (1996). *Opir stanovlenniu totalitarnoho rezhymu v USRR*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
8. Horak, V. (1998). *Povstantsi otamana Hryhor'ieva (serpen 1918 – serpen 1919 rr.)*. Fastiv: Polifast. [In Ukrainian].
9. Hrytsenko, M. (1933). *Z istorii borotby z interventamy ozbroienykh syl revoliutsii na Khersonshchyni (1919–1920 rr.)*. Kherson: Istpart. [In Ukrainian].
10. Korolov, H. O. (2008). Bashtanska respublika: selianska model vlady. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 r.*, 3, 172–176. [In Ukrainian].
11. Kotlyar, Y. V. (1997). Nove pro napriamy i typolohii selianskykh povstan na Pivdni Ukrainy (1919–1920 rr.). *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 4, 85–89. [In Ukrainian].
12. Kotlyar, Y. V. (2003). *Povstanstvo. Selianskyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917–1925)*. Mykolaiv–Odesa: TOV ViD. [In Ukrainian].
13. Kotlyar, Y. V. (2008). *Povstanskyi rukh etnichnykh menshyn Pivdnia Ukrainy (1917–1931)*. Kyiv–Mykolaiv: Vyd-vo MDHU imeni Petra Mohyly. [In Ukrainian].
14. Kotlyar, Y. V. (2010). *Vysunska i Bashtanska respubliki (do 90-i richnytsi proholoshennia)*. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU imeni Petra Mohyly. [In Ukrainian].
15. Kotlyar, Y. V. (2012). *Vradiivska Khliborobska respublika. Shchornomorskyi litopys*, 5, 50–53. [In Ukrainian].
16. Kotlyar, Y. V. (2017). Selianski respubliki Naddniprianskoi Ukrainy. *Istorychnyi arkhiv*, 18, 64–69. [In Ukrainian].
17. Kovalchuk, M. (2012). *Bez peremozhtsiv: Povstanskyi rukh v Ukraini proty bilohvardiiskykh viisk henerala A. Denikina (cherven 1919 r. – liutyi 1920 r.)*. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].
18. Lobodaiev, V. (Ed.). (2017). *Viina z derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [In Ukrainian].
19. Mieshkov, D., & Arkhireyskiy, D. (1999). Syny obrazhenykh batkiv. *Konstanty*, 2, 52–62. [In Ukrainian].
20. Mytrofanenko, Y. S. (2014). Fenomen «mnozhyynnoi suverennosti» revoliutsiinoi doby 1917–1920 rr. u konteksti protsesiv natsionalnogo derzhavotvorennia. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 12, 113–123. [In Ukrainian].
21. Ryappo, Y. (1924). *Revolucionnaya bor'ba v Nikolaeve. Letopis' revolyucii*, 4, 5–43. [In Russian].
22. Savchenko, V. A. (2005). *Makhno*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
23. Solovei, D. (1993). *Holhota Ukrainy. Shch.1. Moskovsko-bolshevytskyi okupatsiinyi teror v URSS mizh pershoiu i druhoiu svitovoiu viinoiu*. Drohobych: Vidrozhennia. [In Ukrainian].
24. *Struggle for Soviet Power in Mykolaiv Region: Collected Memoirs (1959)* Mykolaiv: Polityvdav. [In Ukrainian].
25. Vasyliiev, V. (Ed.). (1971). *History of the Towns and Villages of the Ukrainian SSR. Mykolaiv Region*. Kyiv: URE AN URSS. [In Ukrainian].
26. Verstyuk, V. F. (1991). *Vnutrennij front: strategiia i taktika bor'by*. *Ukraina v 1917–1921 gg.*, Kiev: Naukova dumka, 102–173. [In Russian].
27. Verstyuk, V. F. (1992). *Maxnovshhina. Selyans'kij povstans'kij rukh na Ukraini (1918–1921)*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
28. Volkovynskyi, V. M. (1992). *Batko Makhno*. Kyiv: Perlit prodakshn, LTD. [In Ukrainian].
29. Zakharchenko, P. (1997). *Selianska viina v Ukraini: rik 1918*. Kyiv: ZAT «Nihlava». [In Ukrainian].
30. Zalievskyi, A. D. (1959). Rozhrom kurkulsko-natsionalistychnoho bandytyzmu na Ukraini (1921–1922 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 90–98. [In Ukrainian].